

МОДИФІКАЦІЯ АРХЕТИПНОГО СИМВОЛУ “ВОГОНЬ” У СУЧАСНОМУ МЕДІАТЕКСТІ

Микитів Г. В.

Запорізький національний університет

gmykytiv@ukr.net

Ключові слова:

архетип, символ, архетипний символ, концепт, медіатекст.

У статті досліджено сутність понять “архетип”, “символ”, “архетипний символ” у наукових концепціях К. Г. Юнга, К. Леві-Строса, М. Костомарова, О. Потебні, В. Кононенка, Н. Лисенко, О. Сліпущко, Т. Шестопалової. Систематизовано наукові погляди стосовно понять архетипу як колективного позасвідомого та архетипного образу-символу як усвідомленого втілення архетипного смислу в текст, розрізнено психологічні й культурні архетипи. На їх основі автор стверджує, що архетипи – це сукупність духовно-культурних символів, те, що кожна людина містить у собі як неусвідомлену ознаку належності до свого етнічного цілого. Вони завжди на рівні колективної свідомості об’єднують членів певного етносу, соціуму чи іншої общини.

Здійснено когнітивно-ономасіологічний аналіз архетипного символу “вогонь” як лінгвокультури в інформаційних жанрах сучасних журналістських текстів, окреслено його лексико-асоціативне поле та встановлено особливості функціонування в сучасних медіатекстах. Зазначено, що на певному національному ґрунті архетипний символ модифікується, а відтак на основі первинних моделей можуть конструюватися похідні. На конкретну реалізацію архетипного образу впливає індивідуальна мовна свідомість.

Аналіз архетипного символу “вогонь” у складі мікроконцептосфери “війна” дав змогу стверджувати, що з часом архетипні символи перегруповуються, трансформуються в інші архетипи або до певного часу зникають і можуть виринути на рівні індивідуальної та суспільної свідомості.

Автор робить висновок, що тривале існування й використання архетипних символів пояснюється тим, що асоціативний комплекс, який супроводжує ці символи, модифікується.

Дослідження символу як категорії пізнання, мислення, мови й народнопоетичної творчості глибоко укорінені і сягають античної філософії та риторики. Здавна вважали, що думка зароджується та передається в образах і символах. Світовим культурам також було притаманне уявлення про існування першооснови – джерела всього, своєрідного стрижня, навколо якого відбувається розвиток навколишнього світу, архетипу. Кожна людська спільнота має свій певний набір архетипів, який її характеризує. При цьому здебільшого останні використовуються відповідно до запитів сучасного їм світу. Архетип тривалий час постає об’єктом дослідження різних галузей науки.

Архетипні символи, на думку В. Кононенка, С. Кримського, О. Потебні, О. Шелестюк та інших, засновані на давніх міфологічних уявленнях людини про навколишній світ. Проблема дослідження архетипних символів та його тлумачення в поетичному тексті достатньо широко висвітлювалася в лінгвістиці (О. Веселовський, В. Виноградов, О. Лосєв, О. Потебня, Н. Лисенко, Т. Шестопалова).

Попри численні наукові праці, присвячені архетипній символіці, нез’ясованим залишається питання модифікації архетипних символів у сучасних

медіатекстах, потребують дослідження символічні та архетипні засоби творення образності в журналістських жанрах.

Метою статті є когнітивно-ономасіологічний аналіз архетипного символу “вогонь” як лінгвокультури в сучасних медіатекстах та суміжних образних символів як його модифікаторів.

Усвідомлення статусу архетипу, як і його потрактування, неможливе без аналізу різноаспектних підходів, насамперед філософів і психологів.

Осмислення уявлень про архетип як першооснову людського мислення спостерігаються ще на ранніх етапах розвитку філософії. У “Філософському енциклопедичному словнику” архетип кваліфікується як “певні настанови, які реалізуються у випадку можливості їх здійснення в культурних процесах...” [12, с. 39]. Автори словника зазначають, що архетипна символіка “... співвіднесена з ідейним чи образним змістом так, що при всіх конкретно історичних варіаціях цього змісту інваріантним, незмінним залишається сама лематизація через архетипні символи тих чи тих цінностей...” [12, с. 39].

Поняття архетипу як несвідомих процесів в аналітичній психології позиціонував К. Г. Юнг. На його думку, архетипи репрезентують колективне несвідоме та є вродженими, залучаються до свідомості не безпосередньо, а через “колективні” образи, символи, кількість яких є численною. Дослідник визначає символи не як знаки чи алегорії, а як образ, який “... не пояснює, а вказує через самого себе ще й на незрозумілий, лише невиразно передбачуваний зміст, що є дещо віддаленим...” [15, с. 290-291]. Архетипи, за К. Юнгом, є структурно-енергетичною основою, навколо якої формується духовний простір індивіда [14, с. 212].

У психологічній енциклопедії дефініція архетипу представлена як “...спосіб поєднання образів, символів, знаків за допомогою форм, які передаються від покоління до покоління...” [9, с. 31]. Залучення архетипів приводить до спадковості поколінь, а завдяки символу архетип маніфестує духовні прошарки культури [10, с. 3].

У лінгвістиці, зокрема, архетип потрактовують як експлікацію бінарних лексичних одиниць, що як гіперсеми можуть бути залучені до складу інших лексичних одиниць, оскільки, на думку Т. Шестопалової, архетип – “позавербальна субстанція” [13, с. 38].

У мисленнєво-мовленнєвій операції архетип есплікується через символ, відновлюючи первісне уявлення про світ. Він маніфестує зв'язок символу з давньою моделлю світу, уможливує декодування значення символу, спроектований як у минуле, так і в майбутнє.

Згідно з ученням К. Г. Юнга, архетипи розглядають як образи-символи, що виступають у мистецтві, релігії чи міфології, та як персоніфіковані назви компонентів особистості. Символ закріплено у свідомості людини завдяки несвідомому впливу архетипу.

Дослідники зосереджували свою увагу на різних аспектах символіки. М. Костомаров розглядав символ як поняття художнього мислення, зокрема поетичного, акцентував увагу на національно-культурній та релігійній основі символів, вважаючи, що саме в символіці виявляється сутність національного духу, національна специфіка мови, народнопоетичної творчості, літератури [3, с. 41].

О. Потєбня зародження символів вбачав у первинній образності слів, яка в процесі лексичного зростання мови часом затемнювалася, ознаки в кожному новому слові діставали якісь особливі відтінки. Він уважав, що “потреба відновлювати забуті власні значення була однією з причин утворення символів. Близькість основних ознак, яка помітна в постійних тотожностіслівних виразах, була й між назвами символу й позначуваного предмета [8, с. 206].

Надзвичайно широку концепцію виникнення і розвитку символів запропонував К. Г. Юнг. У ній

багато уваги приділяється ролі несвідомого (підсвідомого) індивідуального і колективного, що впливає на появу й формування символів. На думку дослідника, символ містить у собі щось невідоме, приховане, тобто його семантика не повністю пізнана, і, що дуже важливо, вона може бути взагалі непізнаною, якщо первинне значення дуже змінилося або загубилося.

Філософи та психологи (В. Гумбольдт, З. Фрейд, К. Г. Юнг, А. Бергсон, Е. Кассіпер) досліджували природу символів у межах взаємодії підсвідомості та свідомості, невидимого й видимого, значення й функції, реальності й умовності. У цьому плані їх більше цікавили архетипні символи та їх вплив на розвиток культури, цивілізації. Тому поділяємо думку цих науковців, що символи – це архетипні уявлення, результат спільної роботи свідомості та колективного несвідомого.

Упродовж останніх десятиліть популярним об'єктом досліджень в Україні стали архетипні символи [2; 4]. Але дефініція поняття “архетипний символ”, на нашу думку, не завжди повною мірою витлумачена.

Як стверджує Г. Гнатюк, слова-символи, які називають поняття, що однаковою мірою сприймаються усіма людьми, оскільки вони вказують на універсальні явища природи, називаємо архетипними [1, с. 177].

Архетипи – це сукупність духовно-культурних символів та образів етнічного буття, через які життя кожної людини наповнюється почуттям сенсу та доцільності. Архетипи, існуючи як колективне несвідоме, створюючи основу духовної сутності людини, яка пройнята ними, здатні наділяти цю людину якостями духовної рівноваги. Архетипи – це те, що кожна людина містить у собі як неусвідомлену ознаку належності до свого етнічного цілого, це те, що дає відчуття “ми”, дає людині силу й насагу нести на своїх плечах тягар протиріч соціального буття [6, с. 38-39].

Архетип і відповідні йому міфологеми К. Леві-Строс уважав категоріями символічної думки [7, с. 167]. Однак він критикував концепцію К. Юнга за припущення про сталість архетипових образів та спадковий характер їх передавання. Апелюючи до несвідомого як певного вмістилища архетипів, котрі, на відміну від юнгівських, є формальними, а не змістовими, К. Леві-Строс указував на архетипові корені будь-якого структурування.

Долаючи опір історії, унаслідок тривалого еволюційного розвитку, архетип із категорії загальнолюдської стає категорією національною. Із часу формування нації, на думку О. Сліпушко, розвиток архетипу обмежується певною мірою її рамками. Архетипові образи можуть бути спільними для певної групи націй, однак вони мають риси відповідної національної ментальності [11, с. 129].

Із часом структурні складники архетипу перегруповуються, трансформуються в інші архетипи або на якийсь час зникають, а за певних умов знову виринають на рівні індивідуальної та суспільної свідомості. Потрапляючи на історичний ґрунт, архетип наповнюється змістом відповідно до соціально-культурного оточення.

Як зазначає Н. Лисенко, на певному національному ґрунті архетипний символ модифікується. Тривале існування й відтворюваність архетипних і традиційних символів пояснюється тим, що асоціативний комплекс, який супроводжує ці символи, модифікується [5, с. 164]. На думку М. Рубцова, символи в межах художньої культурної традиції модифікуються за одним із трьох напрямків: реінтеграції, реінтерпретації або псевдометаморфози [10, с. 123–125]. Якщо розглянути не архетипні символи загалом, а архетипи, які сприйняла, наприклад, українська культура, то можемо говорити здебільшого лише про модифікації архетипних символів.

Архетипними вважають найдавніші символи як маркери первісних уявлень про довкілля й статус людини в ньому. Архетипні словесні образи-символи є невід’ємним складником сучасних медіатекстів.

Найбільш усталеним архетипом людської свідомості вважаємо саме архетипний символ “вогонь”.

Вогонь – одна з наймогутніших природних стихій, яка наділена життєдайною і водночас величезною нищівною силою. У вогні захована таємниця грізних природних явищ, із ним пов’язане уявлення про нищівну силу небес. Водночас вогонь завжди поруч із людиною, тож не дивно, що з вогнем пов’язана сила-силенна обрядів, повір’їв, прикмет. Усі народи вважали його даром небес, присутністю Божественної сили у вогні та світлі, сприймали його як істоту, котра живе, вмирає, а потім знову оживає. Поклонялися вогню й наші далекі предки – язичники, які взагалі обожнювали сили природи, тварин, рослини тощо.

Однак у журналістських текстах вогонь набуває нових властивостей – модифікується відповідно до контексту, у якому вживається.

Розкриттю особливих якостей вогню в українській мові сприяють прикметники, які виконують функції означень. Вони можуть вказувати на його колір (червоний, криваво-червоний, блакитний, голубий), інтенсивність дії (гарячий, пекучий, пекельний, смертельний, нещадний), форму (хвилястий, язикатий), позитивну оцінку (благодатний, святий, священний, мудрий, живий, веселий та ін.). Наприклад: *Противник вів прицільний вогонь з гранатометів різних типів, великокаліберних кулеметів та стрілецької зброї. Під обстріл потрапили позиції ООС у районах н.п. Луганське, Південне, Новотроїцьке, Водяне, Гнупове та Лебединське; Крім цього опівночі 26 березня*

окупанти відкрили провокаційний вогонь по українських позиціях поблизу населеного пункту Станиця Луганська, аби вкотре уникнути розведення сил і засобів.

У складі мікроконцептосфери “війна”, відтвореній у сучасних журналістських текстах, архетипний символ “вогонь” наділений особливою семантикою, викликає асоціації, відмінні від тих, які сформовані народними віруваннями, традиціями, звичаями та ментальністю українського етносу.

Лексема “вогонь” увійшла до складу військової термінології, розвинувши значення ‘стрілянина’, ‘пальба’, ‘канонада’, ‘команда стріляти’, наприклад: *Противник вів прицільний вогонь з гранатометів різних типів, великокаліберних кулеметів та стрілецької зброї. Під обстріл потрапили позиції ООС у районах н.п. Луганське, Південне, Новотроїцьке, Водяне, Гнупове та Лебединське; За даними представників Спільного центру, вогонь вівся у напрямку Горлівка – Південне; На Донецькому напрямку з гранатометів різних типів бойовики вели вогонь по українських укріпленнях у районі Кам’янки.*

Виступаючи контекстуальним синонімом лексеми “перемир’я”, словосполучення “припинення вогню” несе на собі високе емоційне навантаження: *Тристороння контактна група з врегулювання ситуації на Донбасі домовилася про чергове припинення вогню в зоні АТО на період великодніх свят.*

Експліцитне вираження той чи той архетип отримує через розширення, специфікацію та модифікацію спочатку архетипної схеми, а потім прототипової концептуальної схеми шляхом різного роду лінгвокогнітивних операцій та процедур, які формують розмаїття словесних поетичних образів. В основі творення архетипних словесних образів лежать культурні архетипи, концептуальні ознаки яких проєктуються на зміст словесних образів: *Також під вогонь з великокаліберних кулеметів потрапили оборонці Талаківки, Кам’янки, Мар’їнки і Верхньоторецького, а з БМП – Гнупового, Талаківки і Піщевика.*

Архетипний символ “вогонь” у сучасному журналістському дискурсі може передавати широке коло асоціацій, його значення часто розходяться, трансформуються в досить віддалені за змістом образи, наділені новими ознаками: *Внаслідок ворожого вогню жоден український захисник не постраждав; Зокрема на Донецькому напрямку з гранатометів різних типів бойовики вели вогонь по українських укріпленнях у районі Кам’янки. Також гранатомети та великокаліберні кулемети окупанти застосували по захисниках Лебединського та Новотроїцького. Крім цього, під ворожий вогонь зі стрілецької зброї потрапили оборонці Старогнатівки, Павлополя та шахти Бутівка; Унаслідок ворожого вогню частково зруйновано присадибний будинок і господарчу будівлю.*

Прикметники *провокаційний, ворожий*, які супроводжують архетипний символ “вогнь”, засвідчують його модифіковане значення.

Іменник “вогнь” (“огнь”) стає базою для утворення прикметників і прислівників *вогняний, вогневий, огненний, вогненно, вогнисто*, які також набувають символічного значення, сполучаючись із різними нейтральними іменниками: *Сили ООС здійснювали вогневий вплив на противника з метою змусити його припинити обстріл; Для цього терористи обладнують вогневі точки у помешканнях місцевих жителів, намагаючись спровокувати учасників антитерористичної операції на зустрічну стрільбу, що може призвести до жертв серед цивільного населення.*

Архетипний символ “вогнь” є одним із “вічних” загальнолюдських образів культури, лінгвокультурою, яка привертає увагу дослідників внутрішньою глибиною. Уся сукупність понять, образів, символів, міфів, пов’язаних із універсумом “вогнь”, є базою для його концептуалізації: *Наразі триває бій, триває штурм, підпалено КПП, горить паркова зона в частині.*

З усіх природних явищ вогнь як архетип наділений властивістю поєднувати протилежні значення – добра і зла. Вогнь у сучасному медіатексті – це також залп: *Як повідомляють очевидці в соцмережах, зранку 8 червня в зоні дії АТО тривають потужні періодичні залпи, терористи*

стріляють з мінометів і автоматів, чути сильні вибухи.

Слово-поняття “вогнь” має розгалужену семантичну структуру й багатий синонімічний ряд. Вогнь належить до найдавніших архетипних символів. Його символізація дала змогу створити численні образно-метафоричні контексти, що передають широку палітру значень, які певною мірою пов’язані зі значенням первісним. На українському мовному ґрунті ці значення формуються відповідно до звичаїв, традицій і менталітету нашого народу і служать джерелом збагачення української мови лексичними художніми засобами.

Результати вивчення архетипного символу “вогнь” дають змогу зробити висновок, що цей концепт належить до значущих в українській культурі й у житті українців.

Звернення до архетипів – це особливий методологічний ракурс, у якому завдяки перетворенню минулого в символ твориться смисл майбутнього, що актуально в нових історичних та політичних українських реаліях, коли переосмислюється вся культурна парадигма та ведеться пошук нових шляхів національної ідентифікації.

Перспективою дослідження є аналіз інших архетипних образів-символів у мовній тканині сучасних медіатекстів з метою окреслення національної картини світу українського етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк Г.І. Семантична характеристика архетипних слів-символів у поезії Лесі Українки. *Мова і культура*: у 10 т. Вип. 6. Т. III : Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. Ч. 2. Київ, 2003. С.174–182.
2. Кононенко В. Українство в словесній символіці. *Мовознавство* : тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Харків : Око, 1996. С. 229–231.
3. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Київ : Либідь, 1994. 382 с.
4. Кримський С. Архетипи української культури. *Вісник НАН України*. 1998. № 7. № 8. С. 74–87.
5. Лисенко Н. О. Нотатки щодо деталізації дефініції терміна “архетипний символ”. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія” Серія “Філологічна”*. Вип. 56. 2015. С.163–165.
6. Любчук О., Шостак В. Феномен архетипу: трактування, прояви й роль у національній культурі / Філософська антропологія та філософія культури. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 11, 2013. С. 38–42.
7. Мелетинский Е. Клод Леви-Стросс и структурная типология мифа. *Вопросы философии*. 1970. № 7. С. 165–174.
8. Потебня О. О. Про деякі символи в слов'янській народній поезії / Естетика і поетика слова. Київ : Мистецтво, 1985. С. 206–210.
9. Психологічна енциклопедія / автор-упор. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
10. Рубцов Н. М. Символ в искусстве и жизни: философские размышления. Москва : Наука, 1991. 176 с.
11. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій. *Дніпро*. 1995. № 9–10. С. 124–134.
12. Філософський енциклопедичний словник : довідкове видання / ред. кол. В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Іммурагов та ін. Київ : Абрис, 2002. 746 с.

13. Шестопалова Т. Кореляція понять “архетипний образ – міфологема – символ – міф” (на прикладі поезії П. Тичини). *Наукові записки. Філологічні науки*. Т. 17 / упор. В. П. Моренець. Київ : Національний університет “Києво-Могилянська академія”, 1999. С. 37–41.
14. Юнг К. Бог и бессознательное. Москва : Олимп ; ООО “Изд-во “АСТ-ЛТД””, 1998. 480 с.
15. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / пер. с нем. А. М. Боковикова; 2-е изд. Москва : Флинта; МПСИ : Прогресс, 2006. 336 с.

MODIFICATION OF THE ARCHETYPICAL SYMBOL OF FIRE IN MODERN MEDIA TEXT

Mykytiv G. V.

Zaporizhzhia National University

The article explores the understanding of the concepts “archetype”, “symbol”, “archetypical symbol” in the scientific approaches by K. G. Jung, K. Levy-Strauss, M. Kostomarov, O. Potebna, V. Kononenko, N. Lysenko, O. Slipushko, T. Shestopalova. Scientific views on the concepts of archetype as a collective subconscious and archetypical image-symbol as a conscious embodiment of archetypical meaning in the text are systematized, psychological and cultural archetypes are distinguished. On their basis, the author states that archetypes are a set of spiritual and cultural symbols, something that each person contains as an unconscious sign of belonging to ethnic entity. They are always at the level of the collective consciousness uniting members of a particular ethnic group, society or other community.

The cognitive and onomasiological analysis of the archetypical symbol of “fire” as a linguoculture unit in the informational genres of modern journalistic texts is made, its lexical and associative field is outlined, the peculiarities of its functioning in modern media texts are determined. It is mentioned that facing a particular national background, the archetypical symbol is modified, derivatives can be constructed on the basis of the primary models. The influence of the individual linguistic consciousness is also important within the specific realization of the archetypical image.

The analysis of the archetypical symbol of “fire” within the microconceptosphere of “war” has made it possible to claim that over time archetypical symbols are regrouped, transformed into other archetypes or disappear for some time and can show up at the level of individual and social consciousness.

The author concludes that the continuous existence and usage of archetypical symbols are explained by the fact that the associative complex accompanying these symbols is modified.

Key words: archetype, symbol, archetypical symbol, concept, media text.